

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات،
نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان‌نامه
متعلق به دانشگاه رازی است.

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات عربی

پایان نامه جهت اخذ درجه دکتری
زبان و ادبیات عربی

عنوان پایان نامه

دیدگاه‌های ناقدان عرب درباره شخصیت و شعر شاعران برجسته شیعه
(کثیر عزّه، کمیت بن زید، سید حمیری و دعبل خزاعی)
(نقد و بررسی)

استاد راهنما:

دکتر یحیی معروف

استادان مشاور:

دکتر تورج زینی‌وند

دکتر علی سلیمی

نگارش:

مسعود اقبالی

دی ۱۳۹۳

تقدیر و تشکر

سپاس خدای را که سخنوران، در ستودن او بمانند و شمارندگان، شمردن نعمت‌های او ندانند و تلاشگران، حق او را گزاردن نتوانند. و سلام و درود بر محمد و خاندان پاک او، طاهران معصوم، هم آنان که وجودمان وامدار وجودشان است؛ و نفرین پیوسته بر دشمنان ایشان تا روز رستاخیز...

به مصداق آیه شریفه «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ» بسی شایسته است از استاد فرهیخته و فرزانه جناب آقای دکتر معروف که با حسن خلق و فروتنی، از هیچ کمکی در این عرصه بر من دریغ نمودند و زحمت راهنمایی این رساله را بر عهده داشتند، تقدیر و تشکر نمایم. همچنین از مشاور محترم رساله، جناب آقای دکتر زینی‌وند، که بی‌شک راهنمایی‌ها و نکته‌سنجی‌های ایشان، راهگشای حقیر در نگارش این رساله بوده است، کمال تقدیر و تشکر دارم. از جناب آقای دکتر سلیمی، مشاور محترم رساله که علی‌رغم مشغله بسیار، نکات آموزنده‌ای را یادآور شدند نیز قدردانی می‌کنم.

بر خود واجب می‌دانم از اساتید گرانقدرم که در طی دوران تحصیل در محضرشان، کسب فیض نمودم سپاسگزاری نمایم.

از ریاست محترم دانشکده جناب آقای دکتر سبزیان پور، استاد ارجمند و فرهیخته جناب آقای دکتر همتی، استاد بزرگواریم جناب آقای دکتر امیری، استاد بزرگواریم جناب آقای دکتر محسنی و دیگر اساتید گرانقدر در این دانشکده کمال قدردانی را دارم.

در پایان، از خانواده‌ام، دوستان و دیگر عزیزانی که مرا در انجام این امر مهم یاری نموده‌اند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کنم.

تقدیم به:

ساحت مقدّست ای «علی بن موسی الرضا (ع)» که بارگاہت، مأمن و مأوای

دل شکستگان است

و به:

فرزندانم «هانا و نیلا»

که وجودشان، مایه شادی و آرامش من است.

چکیده:

بررسی و تحلیل آرای ناقدان در خصوص شخصیت و مضامین شعری برخی از سرایندگان متعهد شیعه، به منظور تبیین حقایق و دستیابی به دیدگاهی منطقی و قابل اتکا، هدف اساسی این رساله محسوب می‌شود. بر این اساس، اظهارات و دیدگاه‌های ناقدان قدیم و معاصر در انعکاس شخصیت شاعرانی چون «کثیر عزه، کمیت بن زید، سید حمیری و دعبل خزاعی»، در بوته نقد و بررسی قرار گرفته و ارزیابی منطقی و مستدلّی از آن ارائه گردیده است. علی‌رغم اینکه سرایندگان مذکور را هرگز نمی‌توان بری از خطا و نقصان دانست، و بی‌شک از جنبه اخلاقی، مذهبی و فکری انحرافات نیز داشته‌اند، اما موضعگیری ناقدان در این باره، سختگیرانه و گاه تعصب‌آمیز بوده و در ترسیم شخصیت ایشان، اغلب، عبارات ناشایست و اتهامات غیر واقعی بیان کرده‌اند. از جمله مباحث مورد مناقشه در دیدگاه ناقدان، می‌توان به مواردی چون «اعتقاد شاعران به تناسخ ارواح و رجعت ائمه (ع)، تعرض به صحابه، دنیاطلبی و حرفه‌گرایی شاعران، انتساب جهل و حماقت، بی‌دینی و بیزاری از مردم، کینه‌توزی و ارتکاب جنایت، گرایش شاعران به فساد و تباهی، بی‌ارزش بودن اشعار شیعی ایشان» اشاره نمود، که آرای آنان، گاه با تناقض در گفتار همراه بوده و یا بازتاب استنتاج شخصی ناقد در محکوم کردن شاعران مذکور است. از سوی دیگر، عدم ارائه مستندات کافی و یا انعکاس تعصبات مذهبی در اظهار نظر ناقدان، صحت گفته‌های ایشان را خدشه‌دار نموده است.

در این رساله، نکات و جنبه‌های قابل نقد از شخصیت برخی از شاعران که مورد توجه ناقدان نیز قرار گرفته، مورد تحلیل و ارزیابی واقع گردیده است و موضوعاتی چون «باده‌گساری شاعران، هجو اخلاقی و پیامد آن، گرایش برخی از آنان به دربار خلفا، داشتن باورهای مذهبی انحرافی» نقد و بررسی شده است. به طور کلی، رساله حاضر در ارزیابی جامع از نقد و تحلیل دیدگاه‌های ناقدان و مورخان، درصدد روشنگری و تبیین حقایق، در فضایی عاری از تعصب و یکجانبه‌نگری بوده است و سعی بر آن داشته تا تحلیل و ارزیابی صحیحی از اتهامات وارده ارائه نماید.

کلید واژه‌ها: شاعران شیعه، دیدگاه ناقدان، شخصیت و شعر، اتهامات وارده، نقد و تحلیل.

عنوان	صفحه
فصل اوّل: کلیّات پژوهش	
۱-۱- تعریف موضوع	۲
۱-۲- پرسش‌های تحقیق	۲
۱-۳- فرضیه‌ها	۳
۱-۴- هدف، اهمّیت و ضرورت تحقیق	۳
۱-۵- پیشینه پژوهش	۴
۱-۶- روش پژوهش	۵
۱-۷- کاربرد پژوهش	۶
فصل دوّم: سیر تحوّل ادب شیعی در عصور مختلف تاریخی	
۲-۱- آمیختگی ادب سیاسی و ادب مذهبی	۸
۲-۲- ادبیات متعهد به اهل بیت (علیهم السلام)	۹
۲-۳- سیر تکاملی شعر شیعه	۹
۲-۴- ادبیات شیعه	۱۰
۲-۴-۱- ویژگی‌های ادب شیعه	۱۰
۲-۵- عصر بنی امیه	۱۱
۲-۵-۱- دوره شکل‌گیری و تحوّل شعر حماسی شیعه	۱۱
۲-۵-۲- مضامین شعر سیاسی شیعه	۱۲
۲-۶- شعر شیعه در عصر عبّاسی	۱۴
۲-۶-۱- سیر تکاملی شعر شیعه در این دوره	۱۵
۲-۷- شعر شیعه در عصر انحطاط	۱۵
۲-۷-۱- توسّل به رسول اکرم (ص) و ائمه (ع)	۱۶
۲-۸- عصر اندلس و وضعیّت شعر شیعه	۱۷
۲-۸-۱- برخی از مضامین شعر شیعی در دوره اندلس	۱۷
۲-۹- دوره معاصر و جایگاه ادب شیعه	۱۸

۱۹	۱۰-۲-رسالت ادب شیعه .....
	فصل سوم: نقد و بررسی دیدگاه ناقدان درباره شخصیت و شعر شاعران مذکور
۲۳	مقدمه .....
۲۳	۱-۳-مختصری از زندگی کثیر بن عبدالرحمن (کثیر عزه) .....
۲۵	۱-۱-۳ بررسی مصداق غلو در شعر کثیر عزه .....
۲۶	۲-۱-۳-ترسیم عیوب باطنی شاعران شیعه .....
۲۶	۱-۲-۳-کثیر عزه، شاعری کوتاه فکر!! .....
۳۰	۲-۲-۳-جایگاه کثیر عزه در جامعه .....
۳۲	۳-۲-۳-اعتقاد به رجعت، دلیلی بر انتساب به حماقت .....
۳۳	۴-۲-۳-درخواست شغل منشی‌گری از خلیفه .....
۳۴	۵-۲-۳-آداب عیادت از بیمار .....
۳۵	۳-۳-۱-نقد معنایی در شعر کثیر عزه .....
۳۵	۱-۳-۳-مبالغه یا اعتدال‌گرایی در کلام .....
۳۷	۲-۳-۳-لزوم رعایت جایگاه ممدوح .....
۳۸	۳-۳-۳-توصیفات نامناسب درباره ممدوح .....
۳۹	۴-۳-۳-شکوه از بی‌وفایی محبوب .....
۴۰	۵-۳-۳-جمود احساسات و عواطف در غزل .....
۴۱	۶-۳-۳-بکارگیری الفاظ مناسب و تعبیرات زیبا .....
۴۲	۷-۳-۳-استعمال حشو مقبول .....
۴۳	۴-۳-۱-اخلاص کثیر عزه در مدح امویان .....
۴۵	۱-۴-۳-سیاس کثیر از عمر بن عبدالعزیز .....
۴۶	۲-۴-۳-بهره‌مندی کثیر عزه از ثروت امویان .....
۴۷	۳-۴-۳-سوگند کثیر عزه به جان خلیفه .....
۴۹	۵-۳-۱-اعتقاد به رجعت، دلیلی بر محکومیت شیعیان .....
۵۱	۱-۵-۳-روایتی بی‌اساس، ملاک اتهام کثیر عزه .....
۵۱	۲-۵-۳-برخورد کثیر عزه با خردسالان اهل بیت (علیهم السلام) .....
۵۴	۲-۳-کمیت بن زید اسدی (وفات ۱۲۶ ه.ق) .....

- ۵۴..... ۳-۲-۱- عقیده کمیت
- ۵۵..... ۳-۲-۲- جایگاه کمیت در میان شاعران شیعه
- ۵۶..... ۳-۲-۳- اتهام کمیت در تمایل او به تکسب با شعر
- ۶۰..... ۳-۲-۴- نسبت جاهل و حماقت به کمیت
- ۶۱..... ۳-۲-۴-۱- انگیزه واقعی کمیت از ذکر نام پیامبر (ص)
- ۶۴..... ۳-۲-۵- ارزش ادبی هاشمیات کمیت در ترازوی نقد
- ۶۵..... ۳-۲-۵-۱- تحلیل شعر کمیت از سوی فرزندق
- ۶۷..... ۳-۲-۶- نقد برخی از مقطوعات شعری کمیت
- ۶۷..... ۳-۲-۶-۱- تعبیر ضعیف در رثای رسول اکرم (ص)
- ۶۸..... ۳-۲-۶-۲- بکارگیری واژگان در موضع نامناسب
- ۷۰..... ۳-۳- سید حمیری (وفات ۱۷۳ ه.ق.)
- ۷۰..... ۳-۳-۱- مخالفت با عقاید افراطی والدین
- ۷۱..... ۳-۳-۲- جایگاه سید حمیری در بین مردم
- ۷۲..... ۳-۳-۳- خلفای هم عصر سید
- ۷۳..... ۳-۳-۴- مفهوم رافضی در دیدگاه ناقدان
- ۷۴..... ۳-۳-۴-۱- اصطلاح رافضی، حربه‌ای علیه تشیع
- ۷۵..... ۳-۳-۴-۲- آیا رفض، مطلقاً مصداق کفر است؟
- ۷۶..... ۳-۳-۴-۳- روایات جعلی در توجیه رافضی بودن شیعه
- ۷۷..... ۳-۳-۴-۴- اصطلاح رافضی در باور شیعه
- ۷۹..... ۳-۳-۵- ماجرای بازگشت سید حمیری از مذهب کیسانیه
- ۷۹..... ۳-۳-۵-۱- دیدگاه‌های مختلف پیرامون امامی شدن سید
- ۸۱..... ۳-۳-۵-۲- تحلیل دیدگاه برخی از ناقدان معاصر
- ۸۳..... ۳-۳-۵-۳- مهمترین انگیزه سید در تغییر مذهب
- ۸۶..... ۳-۳-۵۳-۴- ضعف و قوت اشعار سید حمیری
- ۸۸..... ۳-۳-۵-۵- نظر شیخ قنای درباره مذهب سید
- ۸۹..... ۳-۳-۶- اعتقاد به تناسخ ارواح و رجعت ائمه (علیهم السلام)
- ۹۱..... ۳-۳-۷- تعرض سید حمیری به صحابه پیامبر (ص)

- ۱-۷-۳-۳- نزول قرآن در بزرگداشت صحابه ۹۱
- ۲-۷-۳-۳- ادّعی بهشتی بودن صحابه ۹۳
- ۳-۷-۳-۳- سیّد حمیری و تعرّض به افراد بهشتی ۹۶
- ۴-۷-۳-۳- درخواست محروم کردن دو قبیله ابوبکر و عُمر از دریافت پاداش ۹۷
- ۵-۷-۳-۳- تبلور حقیقتی تاریخی در شعر سیّد حمیری ۱۰۰
- ۶-۷-۳-۳- سرزنش عایشه در نادیده گرفتن وصیّت رسول الله (ص) ۱۰۱
- ۷-۷-۳-۳- نقد صریح و گزنده علیه مخالفان امام علی (علیه السلام) ۱۰۲
- ۸-۷-۳-۳- عاقبت تعرّض به صحابه از دیدگاه مخالفان شیعه ۱۰۴
- ۹-۷-۳-۳- استناد جاحظ به اشعاری خاص در محکومیت سیّد ۱۰۵
- ۸-۳-۳- رویارویی سیّد با فضای بسته حاکمیتی بنی عبّاس ۱۰۶
- ۱-۸-۳-۳- سیّد حمیری، شاعری هنجار شکن ۱۰۷
- ۹-۳-۳- مهجور بودن سیّد حمیری در بین مردم!! ۱۰۸
- ۱۰-۳-۳- علّت اصلی حذف اشعار سیّد حمیری ۱۱۰
- ۱-۱۰-۳-۳- دشمنی سیّد حمیری با اهل بصره ۱۱۱
- ۱۱-۳-۳- تمایل سیّد حمیری به دربار خلفای عبّاسی ۱۱۲
- ۱-۱۱-۳- راهیابی سیّد به دربار خلفا ۱۱۴
- ۲-۱۱-۳- بهره‌مندی سیّد از ثروت عبّاسیان ۱۱۵
- ۳-۱۱-۳- پیامد حضور سیّد در مجالس منصور عبّاسی ۱۱۷
- ۱۲-۳-۳- اثبات حقیقت عبّاسیان در امر خلافت ۱۱۹
- ۱-۱۲-۳- قصد سیّد از مدح بنی‌هاشم؟! ۱۲۱
- ۱۳-۳-۳- اتّهام سیّد در اعتقاد به رجعت و تناسخ!! ۱۲۳
- ۱-۱۳-۳- پاسخ سیّد در اعتقادش به رجعت ائمّه (علیهم السلام) ۱۲۵
- ۲-۱۳-۳- رجعت از دیدگاه قرآن و حدیث ۱۲۶
- ۱۴-۳-۳- اتّهام سیّد به کفر و زندقه و گرایش به فساد و تباهی ۱۲۷
- ۱۵-۳-۳- تأثیر حبّ و بغض ناقدان درباره شاعران شیعه ۱۳۱
- ۱-۱۵-۳- تحلیل استاد شهیدی از شعر فرزددق ۱۳۱
- ۲-۱۵-۳- روایت‌های مشکوک در وصف سیّد حمیری ۱۳۲

- ۱۳۲ ..... ۱-۲-۱۵-۳-۳- نمونه اول: دعای امام صادق (ع) در حق سید
- ۱۳۳ ..... ۲-۲-۱۵-۳-۳- نمونه دوم: گفتگوی سید حمیری و کمیت
- ۱۳۵ ..... ۳-۲-۱۵-۳-۳- نمونه سوم: توسل به رؤیا در مذمت سید
- ۱۳۷ ..... ۴-۳- دعبل بن علی خزاعی (وفات ۲۴۶ه.ق).....
- ۱۳۷ ..... ۱-۴-۳- ایمان و دانش دعبل
- ۱۳۸ ..... ۲-۴-۳- عشق به اهل بیت (علیهم السلام) در شخصیت دعبل
- ۱۳۹ ..... ۳-۴-۳- چگونگی شهادت دعبل
- ۱۳۹ ..... ۴-۴-۳- اشعار برجسته دعبل و نقد شعر دیگران
- ۱۴۰ ..... ۵-۴-۳- اتهام بی‌دینی دعبل و بیزاری از مردم
- ۱۴۱ ..... ۱-۵-۴-۳- هجو خانواده و اقوام
- ۱۴۳ ..... ۲-۵-۴-۳- تناقض در گفتار ناقدان
- ۱۴۴ ..... ۶-۴-۳- نفس سرکش و شرارت درونی دعبل!!
- ۱۴۶ ..... ۱-۶-۴-۳- دعبل کینه‌توزی بد سیرت یا مصلحی اجتماعی؟
- ۱۵۱ ..... ۲-۶-۴-۳- تعامل سازنده دعبل با مردم
- ۱۵۲ ..... ۷-۴-۳- انگیزه مدیحه‌سرایی دعبل از نگاه شوقی ضیف
- ۱۵۴ ..... ۱-۷-۴-۳- رابطه میان هجو حاکمان و چشم طمع به ثروت آنان!؟
- ۱۵۵ ..... ۲-۷-۴-۳- ترسیم آزمندی دعبل در برابر معتصم عباسی
- ۱۵۶ ..... ۱-۲-۷-۴-۳- تحلیل صحت یا کذب روایت مذکور.....
- ۱۵۷ ..... ۸-۴-۳- هجو وزیران و خلفای بنی‌عباس
- ۱۵۸ ..... ۱-۸-۴-۳- انگیزه دعبل از هجو زمامداران عباسی
- ۱۶۱ ..... ۲-۸-۴-۳- تأثیر دنیا‌طلبی در هجو خلفا، از دیدگاه ناقدان
- ۱۶۳ ..... ۳-۸-۴-۳- تجسم همجواری پاکی و ناپاکی
- ۱۶۴ ..... ۴-۸-۴-۳- رد پای تعصب در اظهار نظر ناقدان
- ۱۶۶ ..... ۵-۸-۴-۳- عملکرد افراد در بوته نقد دعبل
- ۱۶۹ ..... ۶-۸-۴-۳- دعبل و تعرض به حاکمان نیک‌رفتار!!
- ۱۷۰ ..... ۷-۸-۴-۳- هجای دعبل، تنها یک فن شعری است؟
- ۱۷۰ ..... ۹-۴-۳- اتهام دعبل به راهزنی و ارتکاب جنایت

- ۱۷۳ ..... چگونگی ترسیم ذلت و خواری دعبل ۳-۴-۱۰
- ۱۷۵ ..... بررسی هویت راوی خبر (ابوالفرج اصفهانی و نقد کتاب «الأغانی») ۳-۴-۱۰-۱
- ۱۷۷ ..... ارائه تصویر نادرست از شخصیت حضرت سکینه (س) ۳-۴-۱۰-۱-۱
- ۱۷۸ ..... کتاب «الأغانی» در بوته نقد و بررسی ۳-۴-۱۰-۲
- ۱۸۰ ..... نقبی به اظهار نظری از دعبل ۳-۴-۱۱
- ۱۸۲ ..... ناسپاسی دعبل نسبت به عباسیان !! ۳-۴-۱۲
- ۱۸۲ ..... ابراهم بن مهدی، ناجی دعبل ۳-۴-۱۲-۱
- ۱۸۳ ..... انگیزه خلق چنین داستان‌های ساختگی؟ ۳-۴-۱۲-۱-۱
- ۱۸۴ ..... ناشنوایی دعبل و تأثیر آن بر هجو مردم ۳-۴-۱۳
- ۱۸۶ ..... بخل و خساست دعبل ۳-۴-۱۴
- ۱۸۸ ..... تصویری از باده‌گساری دعبل ۳-۴-۱۵
- ۱۸۹ ..... خلق توصیفات بدیع از شراب ۳-۴-۱۵-۱
- ۱۹۱ ..... شرح آداب باده‌نوشی ۳-۴-۱۵-۲
- ۱۹۳ ..... سرمستی دوران جوانی ۳-۴-۱۵-۳
- ۱۹۵ ..... هجو اخلاقی در شعر دعبل ۳-۴-۱۶
- ۱۹۷ ..... دشنام دادن به «صفیه بنت عبدالمطلب» ۳-۴-۱۷
- ۱۹۹ ..... نتیجه ..... نتیجه
- ۲۰۲ ..... منابع و مآخذ ..... منابع و مآخذ

پیشگفتار

ستیز بی‌باکانه و صراحت بیان شاعران شیعه در برابر خلفا و امرای بنی‌امیه و بنی‌عبّاس، گاه به پیدایش ابهاماتی ناروا و تجسّم تصویری نادرست از آنان انجامیده است که ناآگاهانه و یا از روی خصومت و اغراض مذهبی، از سوی برخی ناقدان و تاریخ‌نگاران عرب، مورد بی‌مهری واقع شده و عباراتی ناروا و خلاف واقع از قلم آنان تراویده است؛ لذا کمتر شاعر یا نویسنده شیعی را می‌بینیم که در راه دفاع از آرمان و عقیده‌اش، در مظان اتهام و کج‌رفتاری ناقدان واقع نشده باشد؛ زیرا زبان صریح این شاعران، هیچ مصلحتی را مراعات نمی‌کرده و در دفاع از حقّ، مهر سکوت بر لب نمی‌زده است. اگرچنین می‌کردند، چرا آرام و محترم نمی‌زیستند! بلکه یا در فرار بودند، و یا در تبعید و یا طعمه ناوک دژخیمان روزگار (آئینه‌وند، ۱۳۵۹: ۸). با نگاهی گذرا به کتابهای تاریخی برخی ادبای عرب در می‌یابیم که اکثر شاعران شیعه، افرادی فاسق، فاسد، کینه‌توز، دارای ایمان ضعیف، جاه‌طلب و آزمند و مبالغه‌گو در دفاع از مکتب شیعه معرفی شده‌اند. برخی از ناقدان معاصر نیز به تأسی از پیشینیان خود، سخنانی نادرست و بی‌اساس درباره شاعران شیعه را بی‌هیچ نگرشی انتقادی و تحلیل عمیق نقل کرده و بر تعصّبات قدما نسبت به شیعه و شاعران متعهد آن صحنه گذاشته‌اند؛ به نحوی که گاه در بیان دیدگاه‌های خود، دچار تناقض‌گویی آشکار شده‌اند که بیانگر بی‌دقتی و تحلیل نادرست و پافشاری آنان بر مشوّه ساختن سیمای شاعران شیعه در ادب عربی است.

از این رو، بسیاری از تذکره‌نویسان و نویسندگان تاریخ ادب، به دلیل گرایش‌های شیعی دعبل و به نظم در آوردن فجایع خلفا و بزرگان حکومت عباسی، وی را به چشم کینه و بغض می‌نگریسته، با القاب و عناوینی همچون «خبیث اللسان، بذیء اللسان، قبیح الهوی، عصارة اللوم المصفی، مولع بالهجو والحطّ من أقدار الناس، مبغضٌ للناس، لئیم النفس، جاحد الجمیل» یاد می‌کنند و هجویات او را برای حرفه‌گرایی و توأم با وقاحت و فحش می‌دانند. اما نکته در این است که آنان، این القاب و عناوین را با تشیّع وی همراه می‌کنند تا از شاعری که عمرش را اغلب به در بدری و دفاع از عقیده و آرمان خود و حمایت از اهل بیت (علیهم السلام) گذرانیده است، انتقام گیرند و گاه با استناد به آرای کسی چون ابوالعلاء معری، وی را بی‌دین و دارای باورهای دروغین در تشیّع متصوّر شوند.

از آنجا که هجویات دعبل، امور و مضامین متعددی را شامل می‌شود، لذا نمی‌توان با یکسویه‌نگری، درباره شعر او و شیوه هجایش قضاوت نمود. بدون واکاوی اندیشه‌های سیاسی، اجتماعی و عقیدتی دعبل، و تحلیل چرایی این هجویات، محکوم نمودن وی و نسبت دادن القابی زشت و زننده، بدور از انصاف است. آنگونه که شیوه بسیاری از ناقدان در محکومیت شاعران شیعه بوده است.

لازم به ذکر است که شاعران شیعه، هرگز مصون از خطا و اشتباه نبوده‌اند و پژوهش حاضر به هیچ وجه، سعی در تقدیس و دفاع صریح از آنان را ندارد؛ زیرا آنان، افرادی غیر معصوم، و گاه دارای نقص‌ها و کاستی‌هایی در اخلاق و رفتار و تعامل با دیگران نیز بوده‌اند؛ اما نه آنچنان که مغرضان و دشمنان اهل بیت (علیهم السلام) و طرفداران خلفای غاصب اموی و عباسی، در مخدوش کردن سیمای شاعران شیعه و بدنام جلوه دادن آنان، نقل کرده‌اند. بر این اساس، می‌توان گاه بازتاب گرایش‌های نادرست و دیدگاه‌های افراطی را در اشعار برخی از شاعران شیعه نیز بیابیم. لذا نمی‌توان بدون ارائه نقد منصفانه، و از روی تسامح، جنبه‌های منفی شخصیت یا باورهای آنان را نادیده بگیریم.

بدیهی است که ناقدان معاصر عرب می‌بایست با نگاهی واقع‌گرایانه و روشن‌بینانه و به دور از تعصبات مذهبی و فرقه‌گرایی، با تحلیل و بررسی درست از آراء و افکار شاعران شیعه، تصویری واضح و مطابق با واقعیت ارائه می‌دادند که متأسفانه حتی بزرگترین ناقدان و ادیبان معاصر عرب چون طه حسین، شوقی ضیف، عمر فروخ، فاخوری با غفلت از این اصول و قواعد، گاه پا از دایره عدل و انصاف بیرون نهاده و با پیروی محض از ناقدان قدیم، نظریات آنان را مورد تأیید قرار داده‌اند و شاعران مبارزی چون کمیت بن زید، دعبل خزاعی، سید حمیری، کثیر عزه، دیک الجن، مهیار دیلمی که همواره پرده از جنایات خلفا و سردمداران اموی و عباسی برداشته و در برابر فسق و فجور و نفاق و مظاهر ظلم و ستم به پا خاسته‌اند را افرادی فاسد و هرزه و سست ایمان جلوه داده‌اند.

لازم به ذکر است به دلیل کثرت شاعران شیعه در عصر اموی و عباسی، این پژوهش صرفاً به نقد و بررسی شخصیت و مضامین شعری برخی از شاعران برجسته (کمیت بن زید اسدی، سید حمیری، کثیر عزه و دعبل خزاعی) در این دوران پرداخته است و برآنست که بدون تعصب و یکجانبه‌نگری، و با اتکا به محتوای دیوان شاعران، دیدگاه‌های ناقدان را در بیان نقاط ضعف و قوت شخصیت و مضامین شعری آنان مورد نقد و بررسی قرار داده، و بستری فراهم آورد تا مخاطب به میزان صداقت یا تعصب ناقدان در ارائه تصویری شفاف و واقعی از ادبیات شیعه و شاعران آن پی برده و بتواند رگه‌های حقیقت را از دل این آراء و اخبار کشف نماید.

در رساله حاضر، مباحث مطرح شده از سوی ناقدان و مورخان، با استفاده از روش‌های متعارف نقد تاریخی و ادبی بررسی گردیده و به ارزیابی اسناد و ارجاعات آن روایت‌ها و نقدهای وارده بر شخصیت و ادب شاعران مذکور اهتمام ورزیده شده است.

این رساله در سه فصل تهیه و تدوین شده است:

فصل اول: کلیات پژوهش؛ در این فصل درباره موضوع رساله، فرضیات و سؤالات تحقیق و نیز پیشینه

موضوع، مطالبی بیان شده است.

فصل دوم: سیر تحول ادب شیعی؛ در این فصل بصورت اجمالی، به تعریف ادبیات سیاسی شیعه پرداخته شده و فرآیند شکل‌گیری و تکامل شعر شیعی و مشخصه‌های ویژه این ادب در دوره‌های مختلف تاریخ عربی مختصراً مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین در این مجال، مهمترین مضامین شعر شیعه و بازتاب آن در شعر شاعران برجسته به طور خلاصه بیان شده است.

فصل سوم: نقد و بررسی آراء و دیدگاه‌های ناقدان قدیم و معاصر عرب درباره شخصیت و شعر شاعران شیعه؛ این فصل بر اساس موضوعات مورد نقد ناقدان، دسته بندی شده است. بدین ترتیب که ابتدا نظرات ناقدان و دیدگاه‌های آنان در خصوص جنبه‌های مشخصی از شخصیت یا شعر شاعران مذکور، مطرح شده، سپس با ارائه مستندات تاریخی و تحلیل منطقی، فارغ از تعصبات مذهبی یا یکجانبه‌نگری به شبهات مطرح شده پاسخ داده شده و نقاط قوت و ضعف شاعران شیعه، با ارائه شواهدی از اشعار آنان، مورد تحلیل و کنکاش دقیق قرار گرفته است، تا خواننده بتواند استنباط درستی از مباحث مطرح شده داشته باشد و گامی به سوی کشف حقیقت بردارد.

در پایان لازم است متذکر شویم که در رساله حاضر، هرگز قصد اهانت یا توهین به شخصیت‌ها، مقدسات و باورهای اعتقادی مذاهب اسلامی را نداریم و اگر احیاناً بنا به ضرورت تحقیق و صرفاً جهت بررسی اشعار شاعران مورد بحث، ناگزیر مطالبی در خصوص مبانی فکری تشیع و اعتقادات پیروان آن و نمونه‌هایی از وقایع تاریخی و مباحث پیرامونی آن بیان می‌شود، به هیچ وجه، حمل بر اهانت یا ایجاد تنش میان اعتقادات مذاهب اسلامی نخواهد بود.

فصل اوّل

کلیّات پژوهش

۱-۱- تعریف موضوع

تصویری که برخی از ناقدان قدیم و معاصر ادبیات عرب در خصوص شخصیت و ادب شاعران متعهد شیعه ارائه داده‌اند، گاه مغایر با واقعیت و براساس تعصبات مذهبی و فرقه‌ای صورت پذیرفته است. همانطور که حقوق اهل بیت رسول خدا (صلی الله علیه وآله وسلم) از سوی دشمنان ضایع گردیده و مورد ظلم و بی‌انصافی واقع شدند، شاعران شیعه نیز چه در زندگی و چه پس از مرگشان، مورد ستم قرار گرفته‌اند و گاه علاوه بر محرومیت از حقوق اجتماعی، تبعید و آوارگی، در نهایت مرگ مظلومانه و شهادت را پذیرا شده‌اند.

برخی از آنان، پس از مرگ نیز از تعصب و عناد راویان و تذکره‌نویسان به دور نمانده‌اند و در مواردی، حتی نام آنان در کتابهایشان، به عمد از قلم افتاده است. در شرح حال آنان، گاه الفاظی زشت و توهین‌آمیز بکار رفته و در سیمای افرادی خشن، هجاگوی، ثروت اندوز، غالی در تشیع، فاسد و تبه‌کار، و حریص و آزمند به تصویر کشیده شده‌اند. و یا در مواردی نیز، اشعار زیبا و شکوهمندشان به دلیل برخورداری از مفاهیم شیعی، فاقد ارزش و اعتبار و دارای اسلوبی ضعیف قلمداد شده است. پژوهش حاضر قصد دارد با نگاهی واقع‌بینانه، به نقد و تحلیل آرای ناقدان در خصوص شخصیت و شعر تنی چند از شاعران شیعه پرداخته و میزان انطباق نظریات آن ناقدان با واقعیت را بررسی نماید. بی‌شک، نیل به این مهم، جز در سایه پژوهش منطقی و به دور از تعصب و یکسویه‌نگری در بررسی و تحلیل آرای ناقدان، محقق نخواهد شد.

۱-۲- پرسش‌های تحقیق

در این پژوهش برآنیم تا به سؤالات زیر پاسخ گوئیم:

۱. دیدگاه ناقدان درباره شعر و شخصیت شاعران شیعه (چهار شاعر مورد بحث)، چیست و به چند گروه تقسیم می‌شوند؟
۲. آراء و نظرات موافقان و مخالفان در تجسم دلخواه از شاعران شیعه، تا چه میزان با مضامین شعری آنان انطباق دارد؟
۳. چه ویژگی‌هایی از شخصیت و شعر آنان بیشتر مورد بحث ناقدان قرار گرفته است؟
۴. چه عوامل فرا زبانی و فرا ادبی در داوری‌های ناقدان نقش داشته است؟

۱. تعصبات مذهبی و فرقه‌ای تأثیر بسزایی بر آرای ناقدان، در اظهارنظر پیرامون سراینندگان متعهد شیعه داشته است.
۲. سیاه‌نمایی چهره شاعران شیعه از سوی برخی از ناقدان، با انگیزه‌های مذهبی و سیاسی صورت گرفته است.
۳. دیدگاه ناقدان شعر شیعه قطعاً با محتوای برخی از اشعار این شاعران منطبق است.
۴. قطعاً جنبه‌هایی قابل نقد از شخصیت و ادب شاعران شیعه، در کنار محاسن اخلاقی آنان نیز وجود دارد که بدان پرداخته نشده است.

۴-۱- هدف، اهمیت و ضرورت تحقیق

از آنجایی که شاعران شیعه در طی اعصار گذشته از سوی نویسندگان و ادبای متعصب، مورد بی‌مهری واقع شده‌اند و در ادبیات عرب، گاه تصویری خلاف واقع از آنان ارائه داده شده است، لذا بر محبان اهل بیت (علیهم السلام) ضروری است با ارائه مستندات لازم و تحلیل صحیح، به دفاع از مکتب شیعه و نویسندگان و شاعران متعهد آن پردازد و بی‌هیچ تعصب نابجا و غیر منطقی، غبار تهمت و افترا را از چهره دوستداران اهل بیت (علیهم السلام) بزدایند. لذا این پژوهش سعی دارد با نقد و بررسی دیدگاه‌های ناقدان پیرامون شخصیت و ادب شاعران شیعه، به تحلیل آرمانها و اعتقادات آنان پرداخته به این امید که بتواند خدمتی ناچیز به ساحت مقدس اهل بیت (علیهم السلام) و اعتلای مکتب شیعه و شاعران وفادار به آن ارائه دهد.

امروزه به موازات تلاش‌های محققان و دین‌پروهان در زمینه اسلام‌شناسی، که هر یک جنبه‌ها و دامنه‌هایی از این رویکرد ادبی - اعتقادی را بازگو می‌کنند، می‌تواند پژوهش‌هایی هم در شناخت ادب انقلابی شیعه و پاسداران حریم مکتب تشیع صورت گیرد. این پژوهش‌ها باید با نقد و تحلیل درست و به دور از تعصبات اعتقادی صورت پذیرد و نظرات ناقدان را در خصوص شخصیت و جایگاه ادبی سراینندگان متعهد شیعه، از زاویه‌ای دیگر در بوته نقد و بررسی قرار دهد تا از این رهگذر، به تبیین نقاط ضعف و قوت شخصیت و ادب آنان، در فضایی عاری از تعصب و جانبداری پرداخته شود.

۱-۵ - پیشینه پژوهش

ادب متعهد شیعی به عنوان بلندگوی انقلاب رهایی‌بخش و عزت‌آفرین تاریخ، و جایگاه شاعران برجسته آن، همواره از سوی محققان، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است، و در دفاع از حقانیت آنان، کتاب‌ها و مقالات بسیاری نگاشته شده است. در ذیل به پاره‌ای از پژوهش‌هایی که ادبیات شیعه را از جنبه‌های مختلف مورد بررسی قرار داده‌اند، به عنوان پیشینه تحقیق اشاره خواهد شد.

الف) کتاب‌ها

۱- «ادبیات انقلاب در شیعه» از صادق آئینه‌وند (نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۹). نویسنده در کتاب مذکور به شرح حال و بیان دیدگاه‌های برخی از شاعران متعهد به اهل بیت (علیهم السلام) پرداخته و سعی نموده تا تعهد و مسئولیت را در شعر آنان به تصویر بکشد. وی تعامل سازنده ایشان با رهبری جامعه اسلامی را تبیین نموده، اما تنها به جوانب ایجابی از شخصیت آن شاعران اشاره داشته و به نقدهایی که بر عملکرد و یا احیاناً باورهای انحرافی برخی از آنان وارد است، اشاره‌ای نداشته است.

۲- «الأدب الملتزم بحبّ أهل البيت (علیهم السلام)» از صادق سیاحی (انتشارات سمت، ۱۳۸۲). در این کتاب به ویژگی‌های ادب شیعی و مبانی فکری شاعران آن پرداخته شده است و در عین حال، برجسته‌ترین قصاید شاعران متعهد به اهل بیت (علیهم السلام) و شرح حال مختصری از آنان نیز ارائه گردیده است.

۳- «أثر التشيع في الأدب العربي» از محمد سید کیلانی (دار العرب للبیستانی، ۱۹۹۵). نویسنده به بررسی تأثیر ادبیات شیعه بر ادب عربی پرداخته و در عین حال که در صحت انتساب نهج البلاغه به امام علی (علیه السلام) شک و تردید دارد، به بررسی ادب شیعه و ارائه تصویری از شخصیت برخی از شاعران برجسته آن نیز مبادرت ورزیده است.

۴- «حزب الشيعة في أدب العصر الأموي» از ثریا عبدالفتاح ملحس (دار الکتاب العالمی). کتاب مذکور به تشریح مبانی اعتقادی فرقه‌های مختلف شیعه پرداخته و دیدگاه‌ها و باورهای برخی از شاعران برجسته آن را مورد تحلیل قرار داده است و همچنین آرای دیگر ناقدان را در خصوص شخصیت آنان بیان نموده است.

۵- «تاریخ الشعر السياسي إلى منتصف القرن الثاني» از احمد الشایب (دار القلم، ۱۹۷۶). نویسنده در فصل دوم به بررسی ویژگی‌های سیاسی شعر شیعه و اصول اعتقادی شاعران آن پرداخته است. او عصمت ائمه (علیهم السلام) را انکار کرده و واقعه غدیر خم و جانشینی آن حضرت را ساخته و پرداخته تخیلات

شیعیان می‌داند، و با نگاهی اجمالی به زندگی و ادب شاعران شیعه، بسیاری از آنان را غالی در تشیع ترسیم نموده است.

۶- «أدباء العرب في العصر العباسي» تألیف: بطرس بستانی (دار مارون عبود، ۱۹۷۹). نویسنده در توصیف شخصیت و رفتار دعبل خزاعی، از هیچ اتهامی فروگذار نبوده و با الفاظی ناشایست و بدون ارائه دلیل و برهان منطقی، وی را به ارتکاب انواع پلیدی‌ها متهم نموده است.

ب) مقالات

۱- «شخصية دَعْبِلِ الحُزَاعِي من خلال التناقضات» از یحیی معروف (۱۳۹۱). نویسنده، از خلال دیدگاه‌های متناقض ناقدان درباره دعبل، و با توجه به ارائه برخی مستندات، سعی در ارائه تصویری واقعی از شاعر شیعه داشته است.

۲- «نقدی بر آراء مغرضانه برخی از ناقدان، پیرامون شخصیت ادبی سرایندگان متعهد شیعی و اشعار آنان»، قاسم مختاری (مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، بهار ۱۳۷۸)؛ که تنها به ذکر یک نمونه از آرای ناقدان درباره شخصیت و ادب چند شاعر شیعه پرداخته و توضیح مختصری در این خصوص ارائه داده است.

۳- «دفاع شعرای شیعه از حریم تشیع در عصر عباسی اول»، محمد شیخ رئیس کرمانی (فصلنامه علمی - ترویجی علوم اسلامی، سال سوم، شماره دهم، تابستان ۱۳۸۷)؛ نویسنده علاوه بر بیان مختصر اوضاع اجتماعی عصر عباسی، بدون هیچ نگاهی تحلیلی، صرفاً به معرفی اجمالی شخصیت و شعر تنی چند از شاعران برجسته شیعه مبادرت ورزیده است.

هر چند که در شرح حال شاعران مورد بحث و دیدگاه‌های فکری و اعتقادی آنان، تلاش‌های پسندیده‌ای صورت گرفته است که در جای خود قابل تقدیر و امتنان است، اما با این حال، تا کنون کتاب یا رساله‌ای که بطور مستقیم، به نقد و بررسی دیدگاه‌های ناقدان قدیم و معاصر ادبیات عرب، پیرامون شعر شیعه و شخصیت شاعران متعهد آن پردازد، نگاشته نشده است. با سپاس از تلاش همه کسانی که در این راه، زحمتهای فراوانی را متحمل شده‌اند، امید می‌رود که این پژوهش بتواند در حدّ توان، با استدلال و تحلیل درست، در زدودن غبار شبهه و اتهام از سیمای شاعران شیعه، گامی مؤثر بردارد، باشد که مورد رضایت اهل بیت (علیهم السلام) قرار گیرد.